

Erik-Jan Zürcher ile Söyleşi

Söyleşi: Onur Yıldız - Dinçer Demirkent

Erik-Jan Zürcher, Leiden University

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu her ne kadar bir önceki yüzyıla yayılan meşrutiyetçi ve parlamentarist mücadelelerin, aydınlanmacı ve reformcu düşünce akımlarının, seküler ve yenilikçi hareketlerin mirası üzerine inşa edilmiş olsa da aynı zamanda yarattığı dönüşümün kapsamı, ortaya çıkardığı kurumlar ve yasal çerçeve bakımından bu topraklarda görülmemiş bir siyasal ve onu takiben toplumsal dönüşüm olarak yaşandı. Cumhuriyet'e dair kopuş ve devamlılık tartışmaları literatürde önemli bir yer tutar ve araştırmacılar yönetsel ve politik tercihleri doğrultusunda Cumhuriyet'i bir devamlılık ya da kopuş anlatısı olarak tasvir ederken bu tartışmanın odaklandığı noktalardan birisi Cumhuriyet'i kuran kadroların, Cumhuriyet öncesi siyasal hareketler ve özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisi oldu. Siz Cumhuriyet'in kuruluşunu ve kurucu kadroları bu çerçeve içinde nasıl değerlendiriyorsunuz?

Erken Cumhuriyet döneminde kuruluş faaliyetlerinin çoğunlukla İttihat ve Terakki geçmişinden gelen insanlar tarafından gerçekleştirildiğinden şüphe duymak için çok az nedenimiz olduğunu düşünüyorum. 1908'de gerçekleştirilen anayasa devrimi toplumsal ve kültürel anlamda ortak bir profile sahip yeni bir siyasal elit grubu ortaya çıkardı: İmparatorluğun batıda yer alan şehirlerinde, 1880 yılı civarlarında doğmuş, şehirli Müslüman erkekler. İmparatorluğun modern okullarında kamu yöneticisi ya da askeri personel olarak eğitim alan bu elitler, bilimsel yöntemlerin akılcı uygulanmasının, disiplin ve düzen ile birleştirilmesiyle ilerlemenin sağlanacağı inancına sahipti. 1912 yılındaki Balkan Savaşı'ndan sonra bu ilerlemenin yalnızca bir ulus devlet çerçevesi içinde mümkün olacağı fikri güç kazandı. İttihat ve Terakki geçmişi olan kişiler tarafından yönetilen Cumhuriyet bu görüş açısını devam ettirdi. Fakat, İttihat ve Terakki ve I. Dünya Savaşı sonrası Müdafaa-i Hukuk Hareketini yürüten kişiler 1911 ile 1922 yılları arasında neredeyse kesintisiz devam eden savaşlar sırasında var olma mücadelesi yürütmek durumunda kalırken, Cumhuriyet döneminde dikkatlerin "ilerleme" fikri üzerinde toplanması mümkün oldu (Yine de İttihat (birlik) meselesi önemini korudu ve ülke içinde Kürtlere karşı baskıcı politikalar uygulanmasına neden oldu). 1925 ve 1929 yılları arasında "Tahrir-i Sükün Kanunu" çerçevesinde Kemalistlerin uyguladığı dönüşüm politikaları her ne kadar İttihat ve Terakki tarafından kalkışılanlara göre daha radikal

olsa da esas bakımından büyük bir farklılık arz etmiyordu. Örneğin, İttihat ve Terakki de 1916-1918 yıllarında kadınların haklarını güçlendiren seküler politikaları yürürlüğe soktu. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin doğrudan devamı olarak görülebilecek Teceddüt Partisi'nin 1918 tarihli programına bakarsanız, orada önerilen pek çok reform önerisinin sonrasında Cumhuriyet döneminde yürürlüğe konduğunu görebilirsiniz.

Elbette eski Osmanlı toprağı olan Balkanlar ve yakın doğudaki tüm devletlerin birer krala sahip olduğu bir dönemde saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet rejiminin kurulması halk egemenliğinin kurulması adına radikal bir adım olarak görülebilir fakat bu tam olarak 1922 yılı Kasım ayında gerçekleşti. Cumhuriyet'in ilan edilmesi bu sürecin konsolidasyonuydu.

Her siyasal tercih anı, var olan alternatifler arasında toplumsal, ekonomik, siyasal ve düşünsel imkânlar ve olasılıklar bakımından belirlenmiş seçenek ve zorunluluklar yaratır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu; yasal, kurumsal, idari ve bunlara eşlik etmesi planlanan toplumsal bir dönüşüm ile birlikte topyekûn bir rejim değişikliği olarak anlaşıldığında bir siyasal rejim olarak Cumhuriyet'i mümkün kılan ve Cumhuriyet'in mümkün kıldığı imkânlar ve sınırlılıklar nelerdir?

1908 yılında Meclis'in yeniden toplanmasının ardından tanık olduğumuz süreci aşamalı bir demokratikleşme olarak tanımlayabiliriz. Meclis 1909 yılında kendi hâkimiyetini tesis etti ve padişahın yetkilerini sınırlandırdı. 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile de padişahın kalan yetkileri Milli Meclis'e geçti. 1922 yılı Kasım ayında Saltanat tümünden kaldırıldı. 1920 ve 1923 yılları arasında Türkiye yasama, denetim ve yürütme yetkilerini kendinde toplayan bir meclis tarafından yönetildi. Bu tam anlamıyla devrimci bir hükümet sistemiydi ve Cumhuriyet bu hükümet sisteminin (İmparatorluğun değil) yerine geldi. 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı meclis hükümetinin yerine güçlerin ayrımı ve cumhurbaşkanı tarafından liderlik edilen güçlü bir yürütmeyle, atanan bir başbakan ve kabineyi içeren daha konvansiyonel bir cumhuriyet sistemi getirdi. Bu kaçınılmaz bir gelişme değildi ve bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından alınmış bilinçli bir karardı.

Cumhuriyet rejimi ile oluşturulan siyasal çerçeve kurumsal, yasal ve idari yapısı ile kendini inşa ederken aynı zamanda bu rejimin üzerinde var olduğu ya da olacağı bir "halk/ulus" inşası süreci de yaşandı. Bu inşa sürecinin yenilikçi, modernleşmeci ya da seküler mantıklarına eşlik eden ve hatta bütün bu süreci belirleyen temel mantık homojen bir halk yaratma fikri oldu. Toplumsal sınıflar ile dinsel ve azınlıklar bakımından Cumhuriyet'in kuruluşunda başka imkânlar var mıydı?

Teorik olarak başka imkânlar vardı ve fakat bu imkânların verili tarihsel bağlam içinde ne kadar güçlü ihtimaller olduğu tartışmalıdır. Balkan Savaşları'nda yaşanan travmatik yenilginin ardından İttihat ve Terakki giderek artan bir şekilde, homojenleştirici uygulamalara dayanan, milliyetçi ideolojiye sahip ve militarist (Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'da olduğu gibi) bir ulus devletin modern dünyada başarılı olmak için doğru yöntem olduğu konusunda ikna oldu. 1918 tarihli Wilson İlkeleri (kendi kaderini tayin hakkı), modern dünyanın bir ulus devletler dünyası olacağını tasdik ederken, Türkiye'de milli direnişi örgütleyenler "ulusal hak" nosyonunu buradan ediniyordu. Elbette azınlıkların haklarının korunması da Wilson İlkeleri'nin bir parçasıydı. Doğu Avrupa'da kurulan tüm yeni devletler sahip oldukları hatırı sayılır büyüklüklerdeki azınlık nüfusunun haklarını korudular (en azından kâğıt üstünde). Bunun Türkiye için de geçerli olduğu söylenebilir. Fakat burada önemli nokta şudur ki Lozan Konferansı ilk safhasında Türkiyeli temsilciler İngiliz ve Fransızları, azınlıkların yalnızca "dinsel azınlıklar" yani Hristiyanlar ve Museviler olduğu konusunda ikna etmeyi başarmışlardı. Türklerin bu yaklaşımını kısmen I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele deneyiminden doğan ve "milli" olanın "Osmanlı Müslümanı" olarak yorumlandığı bakış açısı ile açıklayabiliriz. "Misak-ı Milli" de dâhil olmak üzere Milli Mücadele Hareketi'nin belgelerinin hepsinde Türklerin, Kürtlerin, Arapların ve diğer daha küçük Müslüman toplulukların yer aldığı "Osmanlı Müslümanlarının" haklarından bahsetmektedir. Lozan Konferansı'nda alınan kararın anlamı kendileri için ulusal haklar talep eden Kürtlerin bu iddialarını temellendirebilecekleri bir uluslararası hukuk düzenlemesine sahip olmamalarıdır.

Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde siyasi partiler, siyasal temsil bağlamında sosyal sınıfların, etnik-dinsel heterojenliğin ve kentsel-kırsal kesim ayrımının karmaşık dinamikleriyle nasıl başa çıktı? Cumhuriyet rejiminde temsil ilişkisinin kuruluşunda, özellikle de çok partili dönem öncesi siyasi parti kurma denemelerinde temsil edilen ile eden arasındaki ilişkiyi belirleyen ne oldu?

Erken Cumhuriyet döneminde seçimler yönetici parti içindeki güçlerin dengelenmesi, yerel seçkinlerin merkez ile bağlarının kurulması ve seçkinler sınıfına dâhil olanların ödüllendirilmesi ya da cezalandırılmasına dair bir mekanizmaydı. Halk desteği hiçbir zaman seçimlerin odağında olmadı. Cumhuriyet döneminde muhalif siyasal partilerin kurulmasına dair girişimler tümüyle liderlik içinde sürüşmelerin sonucuydu. 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Mustafa Kemal Paşa'nın eski silah arkadaşları ve kendilerinin dışlandığını düşünen eski İttihat ve Terakkiciler tarafından kuruldu. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası Mustafa Kemal'in kendisi tarafından İsmet Paşa'nın

dünya ekonomik krizi koşullarında ülkeyi yönetme biçimine dair duyulan rahatsızlık ile başa çıkmak için kuruldu. 1946 yılında Demokrat Parti ileri gelen parti üyelerinin demokratikleşme taleplerinin CHP tarafından reddedilmesinin ardından kuruldu. Her durumda liderlik içindeki bölünmeler ülkedeki yaygın hoşnutsuzluğun ifade edilmesi için bir fırsat sundu. Bu hoşnutsuzluk 1924 yılında hükümetin Ankara'ya taşınmasından rahatsız olan İstanbullular, eski İttihat ve Terakkiciler ile 1923 yılında yapılan seçimlerde Mustafa Kemal tarafından meclis dışında bırakılan eski "İkinci Grup" üyeleri, halifelik kaldırılmasından mutsuz olan dindar insanlar ve diğerlerinden kaynaklıydı; 1930 yılında ise dünya ekonomik krizi nedeniyle ticaretleri etkilenen ve ağır vergilere maruz kalan kıyı bölgeleri sakinleri hoşnutsuzluğun kaynağı oldu. Bu partilerin gördüğü halk desteği ilkinin sekiz, ikincisinin ise üç ay sonra kapatılmasına yol açtı. Benzer bir dinamik 1946 ve 1950 yılları arasında yeni kurulan Demokrat Parti'nin hoşnutsuz pek çok farklı grubun desteğini almasıyla tekrar ortaya çıktı: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yoğun destek bulduğu kıyı bölgelerinin yanı sıra Erzurum'daki muhafazakâr Nurcu ağları ve Çukurova'nın pamuk sanayiini kontrol etmeye başlamış Kayserili sanayiciler. Buradaki büyük fark, uzun süren duraksamalar sonrasında İnönü'nün 1947 yılında Demokrat Parti'nin devam etmesine izin vermesi oldu. Her ne kadar 1950 yılında yapılan seçimleri kaybedeceğini düşünmese de bu karar İnönü'yü pratikte bir demokrat yapmakta; Atatürk ise yalnızca teorik olarak bir demokrattı.

Türkiye'de Cumhuriyet, çağdaşı olan az sayıda cumhuriyetten farklı olarak İslam toplumları bakımından bir ilkti. Meşrutiyet Dönemi'nde cumhuriyet fikrine ilişkin ilkel savunular henüz yapılırken İslam tarihi içinden gerekçelendirmeler, cumhuriyet sonrası Türkçü tarih yazımı içinde gelişen Eski Türk Tarihi içinden gerekçelendirmeler bir yana bırakılırsa, Cumhuriyet doğrudan ilanı ile birlikte bir çatışmanın konusu oldu. Aslında bu da Türkiye'de cumhuriyetçiler ile karşıtlarının ideolojik repertuarını da belirledi. Örneğin toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilerin nasıl dengeleneceğine, yurttaşlık tartışmalarındaki konumlanmalara ya da en üst perdeden monarşi – cumhuriyet karşıtlığına değil laiklik-şariat kavgası temel oldu ve belki cumhuriyetçilerle karşıtlarını ayıran temel unsur da bugüne kadar bu oldu. Yüzyıllık Cumhuriyet tarihi düşünüldüğünde cumhuriyetçi düşüncenin bu karşıtlığı aşarak parladığı anlar var mı? Bugün, Erdoğan rejimi altında, cumhuriyetçilerin hem evrensel anlamıyla istibdata karşı olmak hem de Türkiye'ye özgü anlamıyla laikliği korumak bakımından bir araya gelmekte zorlanmasını, daha açık biçimde hem özgürlükçü, eşit yurttaşlığa dayanan bir topluluğu hem de laikliği bir arada savunmasının altında yatan nedir?

Türkiye’de cumhuriyetçiliğin en başından itibaren laikliğe güçlü bir şekilde bağlı olduğu doğru ve fakat bu Türkiye’ye has değil. Asıl olarak bunun doğrudan Fransa’daki Üçüncü Cumhuriyet’ten miras alındığı söylenebilir. Pek çok Kemalist Üçüncü Cumhuriyet’i kendilerine model olarak alıyorlardı (Jön Türkler döneminde birçoğu doğrudan deneyimleme fırsatı da bulmuştu). Fransa’daki sorun Üçüncü Cumhuriyet’e önderlik eden liberal ve radikallerin, cumhuriyeti kabul eden sadık bir muhalefetlerinin olmamasıydı. Bunun yerine gerici Katolik Kilisesi ve tümü cumhuriyeti reddeden farklı türlerdeki Katolik monarşistleri karşılarında buldular (Bonapartistler, Lejitimistler ve Orleanistler). Bu nedenle Üçüncü Cumhuriyet için temel bölünme noktası “laïcisme” (laiklik) oldu. Devletin ve kilisenin ayrışması nihayet 1905 yılında gerçekleşti. Bu kavram (laiklik), cumhuriyetçilik fikrinin ayrılmaz bir parçası oldu. İttihat ve Terakkiciler ile Kemalistler de kendilerini benzer bir pozisyonda gördü. Onların taşıyıcısı oldukları aydınlanma fikirlerinin karşısında yer alan dini tepkilere karşı kendilerini yalnızca laikliğin katı bir versiyonunu uygulamaya koyarak savunabileceklerini düşünüyorlardı. Bir yandan dinsel ifade özgürlüğü ve dinsel inanışlara dayanan siyasal görüşlerin ifadesine özgürlük gibi evrensel insan haklarına bağlı kalırken; diğer yandan otoriter yönetimin din aracılığıyla meşrulaştırıldığı ve dinin kitleleri mobilize etmek için kullanıldığı koşullarda laik yapıyı korumanın nasıl mümkün olacağı Türkiyeli demokratlar için kesinlikle önemli bir sorun. Bu sorunu daha da zor kılan ise bazı daha katı seküler uygulamaların (başörtüsü yasağı gibi) erken Cumhuriyet dönemi Kemalizm’inin değil; İslam’ın devlet tarafından kontrolünü hiç görülmemiş oranda artıran ve aynı zamanda İslam’ı devletin içine dâhil etmeye çalışan Kenan Evren diktatörlüğünün uygulamaları olması. Dolayısıyla laikliği savunmak demokrasi karşıtı olarak görülme riskini barındırıyor. İlginç bir şekilde Fransa’da da benzer sorunlar gündemde. Okullarda dini kıyafetler giymek laik cumhuriyete bir saldırı olarak görülüp yasaklanırken Fransa’da da liberaller nasıl davranmaları gerektiği konusunda kafa karışıklığı yaşıyor.

Cumhuriyet, bu bağlamda aynı zamanda bir kültür savaşının da içine doğdu. 1930’lu yıllarda Halkevlerinin, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumunun kuruluşu, 1933 üniversite reformu/tasfiyesi, yeni bir estetiğin yaratılmasına ilişkin çabalar ve eğitim, kültür, sanat alanındaki çabaların yeni insan – yurttaş yaratma arayışları bakımından sonuçları oldu mu? Eğer olduysa Cumhuriyet’in yüzüncü yılında Türkiye’de yaşanan kültürel hegemonya tartışmasının bağlamını doğru kurmak için nasıl bir analiz yapmalıyız?

Cumhuriyet zaman içinde kendine benzer nesiller yaratmak konusunda oldukça başarılı oldu. “Cumhuriyet çocukları” giderek daha önem kazanırken; özellikle 1930’ların sonlarından itibaren Kemalizm’in ideallerini coşkuyla benimsediler. Bu yeni kuşak çoğunlukla devlete ya da partiye yakın olanların çocuklarından

oluşmaktaydı. Bu aileler yüksek oranda Balkan, Ege ya da İstanbul kökenliydi. Bu minvalde ideolojik olarak yüklü kavramlar olan “Cumhuriyet aristokrasisi” ya da “beyaz Türkler” tamamen hayal ürünü olarak görülemez. Bu grubun taşıyıcısı olduğu Kemalizm fikri herhangi bir zaman hegemonik olmayı başardı mı? Eğer Gramsci’nin önerdiği paradigma içinden bakarsak öyle olmadığı söylenebilir. Gramsci’nin tanımladığı biçimiyle hegemonya anlayışında, bir dünya görüşü eğitim, kültür ve din aracılığıyla o kadar yaygın hale getirilir ki halkın büyük çoğunluğunun rejime dair rızası üretilir ve böylelikle zor kullanımına daha az gerek duyulur. Bu Türkiye’de hiç gerçekleşmedi. Kemalizm şehirli seçkinler arasında hegemonik hale gelse de ülkenin büyük bir kısmı için bu böyle olmadı. Zor kullanımı her zaman resmin önemli bir parçası oldu (ordu ve özellikle de jandarma zor kullanımının sembolleri oldular). Milliyetçilik bir istisna olmak kaydıyla, Kemalizmin hiçbir unsuru gerçekten hegemonik olmadı. 1971-73 ve 1980-82 dönemlerinde katı bir Kemalizm anlayışının güç kullanılarak uygulanması bunun bir kanıtı olarak görülebilir. Aksi olsa bu denli acımasız bir güç kullanımı gerekli olmazdı. Geçtiğimiz on beş yılda Necip Fazıl Kısakürek gibi isimlerden ilham alan gerici dindar milliyetçiliğe dayalı yeni bir devlet ideolojisi, toplumdaki hâkim ideoloji olarak Kemalizm’in yerine geçti. Öte yandan, mevcut rejimin bu ideolojiyi tüm ülke çapında rıza üretecek şekilde hegemonik yapma umudu da gerçekleşmeyecek. Laik ve pozitivist Kemalizm gibi bugünün hâkim ideolojisi de nüfusun bir kısmı tarafından kabul edilirken diğer kısımları tarafından tümüyle reddedilecek.

Cumhuriyet, bir anlamda kurumlar da demek, Hannah Arendt’in ifadesiyle söylersek, bir cumhuriyet kurmak, kurumlar yaratmaktan geçiyor. Türkiye Cumhuriyeti’nin yarattığı kurumların yüzyılın son çeyreğinde büyük bir saldırı altında olduğuna ilişkin yaygın bir kanaat ve bunu destekleyen olgular var. Örneğin cumhuriyet fikriyle özdeşleşen kamu iktisadi teşebbüslerinin satılması, Devlet Planlama Teşkilatı gibi özel nitelik taşıyan kurumların yok edilmesi ya da bu gibi kurumların itibarsızlaştırılması-önemsizleştirilmesi olguları bakımından Türkiye’deki kurumsuzlaşma bağlamında Cumhuriyet’in 100. yılını nasıl değerlendirirsiniz?

Bunun yanıtı “Cumhuriyet” derken ne kastettiğimize bağlı. Erken Cumhuriyet döneminde kurulan pek çok yapının bugün var olmadığı mutlak bir gerçek. Bu durum devletin sahip olduğu sanayi kuruluşları kadar, Halkevleri, Tarih Kurumu ya da Türk Dil Kurumu gibi ideolojik kurumların orijinal halleri ile var olmamaları için de geçerli. Bu normal görülebilir. Güney Avrupa’da da (İspanya, Portekiz, İtalya, Yunanistan) iki savaş arası dönemin diktatörlüklerinden kalanlar temizlendi. Türkiye örneği için önemli olan nokta şu ki; 1946 ile 1979 arasında önemli güçlü bir sivil toplum, bir dereceye kadar sosyal refah devleti ve özgür

medya ile çoğulcu bir siyasal sisteme doğru aşamalı olarak ilerleyiş önemli kesintilerle de olsa devam ederken, 12 Eylül Darbesinin ardı sıra gerçekleşen otoriter restorasyon ve Turgut Özal'ın Thatcher benzeri reformlarının çifte etkisi ve AKP'nin 2011 yılından sonra gerçekleştirdiği otoriter dönüşümle bu ilerleme sonlandırılmıştır. Bugün Türkiye'nin yaşadığı sorunların büyük bir kısmı AKP'nin Kenan Evren'in siyasal sistemini (ordunun sistem içindeki konumunu yerine kendi kontrolünü koyarak), Özal'ın kayırmacı kapitalizmi ve popülizmini kendini iktidarda tutmak için ustaca kullandığı birer araca dönüştürmesinden kaynaklıdır. Evren'in "güvenlik devletinin" araçları hâlâ muhalifleri, medyayı ve Kürtleri baskılamak için kullanılırken, Özal'ın kayırmacı kapitalizmi ve serbest piyasa ideolojisi siyasal destek sağlamak için kullanılmakta.